

УДК 338.14:343.37

DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2020-2-5>**Доценко А.Ю.**аспірант кафедри маркетингу, підприємництва і організації виробництва
Харківського національного аграрного університету
імені В.В. Докучаєва**Docenko Anton**

Kharkiv National Agrarian University named after V.V. Dokuchaiev

**ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОЯВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ЯК ФЕНОМЕНА
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ****TRENDS AND SHARES OF THE SHADOW ECONOMY
AS A PHENOMENON OF SOCIO-ECONOMIC SPACE OF UKRAINE**

Статтю присвячено обґрунтуванню теоретичних засад установлення сутності, проявів і тенденцій тіньової економіки як феномена соціально-економічного простору України. Проаналізовано дефініцію тіньової економіки як феномена сучасного світу в наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених та в нормативно-правових актах. Досліджено інструменти уникнення сплати податків в Україні та обґрунтовано причини прагнення до мінімізації оподаткування з погляду деструктивних чинників посилення проявів тіньової економіки. Проаналізовано інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні та його співвідношення з темпом зміни реального ВВП, а також ступінь тінізації економіки в розрізі видів економічної діяльності. Доведено, що під час вивчення проявів тіньової економіки важливо приділяти особливу увагу її взаємозв'язку з рівнем корупції в окремій країні, у результаті чого проаналізовано місце України за показником Індексу сприйняття корупції в окремих країнах світу в 2012–2018 рр. Подано авторське визначення та запропоновано основні напрями подолання тінізації економіки в Україні.

Ключові слова: тіньова економіка, корупція, національна економіка, феномен, тенденції, державна політика.

Статья посвящена обоснованию теоретических основ установления сущности, проявлений и тенденций теневой экономики как феномена социально-экономического пространства Украины. Проанализирована дефиниция теневой экономики как феномена современного мира в научных трудах отечественных и зарубежных ученых и в нормативно-правовых актах. Изучены инструменты избежания уплаты налогов в Украине и обоснованы причины стремления к минимизации налогообложения с точки зрения деструктивных факторов усиления проявлений теневой экономики. Проанализированы интегральный показатель уровня теневой экономики в Украине и его соотношение с темпом изменения реального ВВП, а также степень тенизации экономики в разрезе видов экономической деятельности. Доказано, что при изучении проявлений теневой экономики важно уделять особое внимание ее взаимосвязи с уровнем коррупции в отдельной стране, в результате чего проанализировано место Украины по показателю Индекса восприятия коррупции в отдельных странах мира в 2012–2018 гг. Подано авторское определение и предложены основные направления преодоления тенизации экономики в Украине.

Ключевые слова: теневая экономика, коррупция, национальная экономика, феномен, тенденции, государственная политика.

The article is devoted to substantiation of theoretical foundations of establishing the essence, manifestations and tendencies of the shadow economy as a phenomenon of socio-economic space of Ukraine. One of the most urgent and paramount tasks of economic policy of countries in the modern world is overcoming the phenomenon of the shadow economy, which has recently become an integral part of socio-economic systems. It is noted that for a long period Ukraine is in the list of countries with a high degree of shadowing of the economy, which is exacerbated by the growth of corruption phenomena and deterioration of the investment climate. The definition of the shadow economy as a phenomenon of the

modern world in the scientific works of domestic and foreign scientists and normative legal acts is analyzed. The instruments of tax evasion in Ukraine are analyzed and the essence of the desire to minimize taxation in terms of destructive factors of increasing the manifestations of the shadow economy is substantiated. The integral indicator of the level of the shadow economy in Ukraine and its correlation with the rate of change of real GDP and the degree of shadowing of the economy in terms of economic activities are analyzed. It is proved that during the establishment of manifestations of the shadow economy it is important to pay special attention to its correlation with the level of corruption in a particular country. The place of Ukraine by the Index of Perception of Corruption in individual countries in 2012-2018 is analyzed. It is established that Ukraine tends to decrease the perception of corruption in comparison with other CIS countries, but far from the realities of the neighboring countries of the European Union. It is proposed to understand under the shadow economy a set of illegal forms of business activity and tax evasion and corruption of the business environment, which reduce the gross domestic product of the state and impede the filling of the revenue part of the budget. The main directions of overcoming the shadowing of the economy in Ukraine, including the introduction of tax restrictions on derived capital; overcoming corruption at all levels of the administrative and territorial structure; reduction of customs barriers as a way of reducing the amount of smuggling; tax burden reduction, especially for small business entities are justified.

Key words: shadow economy, corruption, national economy, phenomenon, trends, state policy.

Постановка проблеми. Одним із найгостріших та першочергових завдань економічної політики країн у сучасному світі є подолання явища тіньової економіки, яка останнім часом стала невід'ємним складником соціально-економічних систем. Феномен тіньової економіки як наслідок реакції господарюючих суб'єктів на зовнішнє середовище та інституційні умови ведення бізнесу має причинно-наслідкові витоки у фундаментальних засадах регулювання національної економіки, зокрема на етапах формування і розподілу національного доходу, управління торгівлею, митно-податковою політикою, інвестуванням та економічним зростанням у цілому.

Україна тривалий період перебуває в перебігу країн із високим ступенем тінізації економіки, що посилюється зростанням корупційних явищ та погіршенням інвестиційного клімату. Це зумовлює необхідність глибокого аналізу та розроблення пропозицій подолання проявів тіньової економіки, що посилюється в умовах євроінтеграційних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Тіньова» проблематика як об'єкт наукового дослідження є однією з найменш вивчених та залишається актуальною для будь-якої країни в контексті економічної безпеки і сталого розвитку [1]. Проблематику встановлення сутності, аналіз тенденцій та проявів, обґрунтування наслідків і напрямів подолання тіньової економіки в сучасному світі досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці, серед яких – Д. Блейдс, З. Варналій, В. Дубровський, О. Дяченко, І. Мазур, В. Рейкін, В. Черкашин, С. Чернявський, Г. Шведова та ін. Водночас, незважаючи на значний науковий доробок згаданих учених, потребують поглиблених досліджень методичні підходи до встановлення сутності феномену тіньової економіки, оцінки її рівня, проявів і напрямів подолання в умовах чин-

ного нормативно-правового забезпечення та існуючого інституційного середовища бізнесу в Україні

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних засад встановлення сутності, проявів і тенденцій тіньової економіки як феномена соціально-економічного простору України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині існують численні дослідження щодо встановлення ступеня тінізації економіки, проте єдиного методичного підходу, який може бути застосовуваним кожною країною, немає. Вважаємо, що головною перешкодою розроблення раціонального методичного підходу визначення ступеня тінізації економіки є відсутність єдиного бачення її сутності.

Тіньова економіка як феномен сучасного світу досліджується вченими в усьому світі і зазвичай виражається через явища «чорної», «темної», «прихованої», «неофіційної», «нелегальної», «підпільної» економіки. Експерт Організації економічного співробітництва та розвитку Дерек Блейдс у 1983 р. одним із перших окреслив загальні типи незаконного виробництва:

- виробництво і розповсюдження незаконних товарів, наприклад заборонених наркотиків та порнографічних матеріалів;
- виробництво незаконних послуг, наприклад проституція (у країнах, де це незаконно);
- виробнича діяльність, яка, як правило, легальна, але стає незаконною, якщо її здійснюють сторонні виробники, наприклад неліцензована медична практика, гральна діяльність, виробництво алкоголю, проституція (у країнах, де це законно);
- браконьєрство, наприклад незаконна риболовля, полювання, вирубка дерев;
- виробництво і продаж підроблених товарів (годинників та інших товарів із фальшивими торговими марками) та несанкціоновані копії

художніх оригіналів (програмне забезпечення, компакт-диски та відео);

– оптова та роздрібна контрабанда, зокрема тютюну, зброї, алкоголю, продуктів харчування, людей;

– перепродаж викрадених товарів;

– хабарництво;

– відмивання грошей [2].

Євростат визначає операції нелегальної економічної діяльності як транзакції, заборонені законом, і транзакції, які самі по собі не є незаконними, але стають незаконними, якщо здійснюються сторонніми особами. Такі операції є нелегальними лише тоді, коли залучені інституційні одиниці укладають їх за взаємною згодою [3].

Нормативно-правовий базис визначення тіньової економіки в Україні становлять Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки, згідно з якими тіньова економіка – незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт і надання послуг: ухилянням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо) [4]. Із наведеного визначення випливає, що першопричиною виникнення тіньової економіки є умисел щодо приховування окремих видів діяльності від норм законодавства. Водночас це визначення не включає корупційний складник, який сьогодні здебільшого є так званим «середовищем живлення» тіньових схем «відмивання» коштів та ухиляння від сплати податків.

На думку науковців галузі кримінального права та фахівців Національної поліції України, тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, що є сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання прибутку шляхом приховування доходів і ухиляння від сплати податків. Тіньова економіка має три складники: неформальну, приховану і підпільну (кримінальну) економіку [5].

Науковець О.П. Дяченко, досліджуючи концептуальні підходи до визначення сутності тіньової економіки, наголошує, що «це – багатогранне соціально економічне явище, яке має на меті отримання доходів від нелегальної або неправомірної діяльності, а також ухиляння від сплати податків та інші протиправні та аморальні дії, що завдають моральної та фізичної шкоди суспільству» [6, с. 84].

Узагальнивши проаналізовані наукові джерела, можемо зробити попередній висновок про тіньову економіку як багатокладне явище та категорію, що поєднує юридичні, економічні, статистичні, соціальні, моральні та інформаційні аспекти нелегальної діяльності суб'єктів господарювання й отримання доходів шляхом порушення чи «обходу» чинного законодавства та ухиляння від сплати податків.

Практика розвинених країн світу свідчить, що виникнення тіньової економіки здебільшого є так званою реакцією господарюючих суб'єктів на відсутність сприятливих організаційно-правових, податкових, фінансових умов комфортного бізнес-середовища. Щодо цього влучною є думка групи вчених на чолі з професором З. Варналієм, який наголошує, що «брак достатніх гарантій захищеності підприємницької діяльності, зокрема прав власності, є нині однією з причин відтоку капіталу з України. Іншими чинниками цього явища можуть бути як прагнення до мінімізації оподаткування, так і спроба замаскувати реальні джерела коштів (що притаманне олігархічним угрупованням)» [5, с. 17].

Таким чином, прагнення до мінімізації оподаткування є одним із найбільш яскравих деструктивних чинників посилення проявів тіньової економіки, який породжує існування інструментів уникнення від сплати податків в Україні (рис. 1).

Українські реалії свідчать про ухиляння від сплати податків передусім великих платників, тому прогрес у боротьбі з «тінню» і, відповідно, зростання податкових надходжень повинні супроводжуватися зниженням податків для сумлінних платників, адже головна причина тонізації – це завищений рівень загального податкового навантаження [7].

Дослідники Інституту соціально-економічної трансформації В. Дубровський і В. Черкашин зазначають, що «наймасштабніші інструменти ухилення від сплати податків та агресивного податкового планування масово застосовуються великими та надвеликими підприємствами, які (знову-таки на відміну від більшості країн світу) домінують у вітчизняній економіці і при цьому завдяки своїм неформальним зв'язкам мають великі можливості для уникання податків, цілком порівняні з тими, що зазвичай приписують малому бізнесу» [8, с. 2].

Окрім того, важливим складником організаційно-правового механізму подолання тіньової економіки є використання застосовуваних для української економіки методичних підходів до установлення її рівня. Відповідно до чинної законодавчої бази, для інтегральної оцінки рівня тіньової економіки в Україні застосовують методи, усереднене значення результатів яких являє собою характеристику стану і тенденцій розвитку тіньової економіки. Найбільш прийнят-

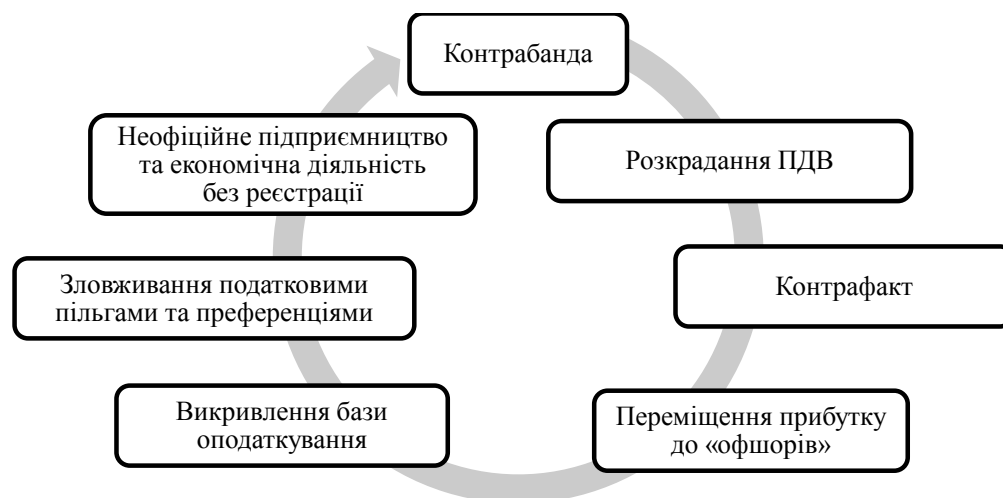

Рис. 1. Основні «тіньові» інструменти уникнення податків в Україні

Джерело: побудовано за даними [7]

ними для визначення обсягів тіньової економіки в умовах наявної статистичної бази є такі методи: «витрати населення – роздрібний товарооборот», фінансовий, монетарний, електричний [9].

У 2018 р. понад 30% офіційного ВВП становив тіньовий сектор, який мав позитивну тенденцію до зниження починаючи із 43% у 2014 р. (рис. 2). Порівняно з невеликими темпами зростання ВВП показник тінзації економіки є значним та вимагає пошуку невідкладних заходів її подолання.

Якщо розглядати диференціацію явища тіньової економіки за видами економічної діяльності, то слід зазначити, що найвищий її рівень зафіксовано в галузях фінансів і страхової діяльності, транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності та операціях із нерухомим майном.

Тобто очевидним є висновок про нижчий ступінь тінзації у реальних секторах економіки (рис. 3).

У процесі встановлення проявів тіньової економіки важливо приділяти особливу увагу її взаємозв'язку з рівнем корупції в окремій країні. У цьому контексті професор І. Мазур влучно наголошує, що «тіньова економіка є фінансовим підґрунтям корупції, а корупція – механізмом забезпечення функціонування тіньової економіки» [10, с. 133].

Водночас, за даними західних аналітико-соціологічних агентств, сьогодні найбільш універсальним показником, який характеризує ступінь тінзації економіки, є Індекс сприйняття корупції, що обчислюється незалежною міжнародною компанією Transparency International на підставі даних незалежних оцінок підприємців та аналітиків. Шкала оцінювання коливається в межах 0–100, де 50–100 балів – найменш корумповані країни; 50–0 балів – найбільш корумповані країни. Тобто 100 балів свідчать про повну відсутність корупції, а 0 балів – про її сильний рівень (таблиця).

Показники таблиці свідчать, що Україна має тенденцію до зниження показнику сприйняття корупції порівняно з іншими країнами СНД, проте далека від реальності сусідніх країн Європейського Союзу. Отже, корупційні ризики та загрози сформували живильний ґрунт для поширення економічної організованої злочинності, зростання обсягів «тіньової економіки, що визначає стан економічної безпеки держави» [11, с. 181].

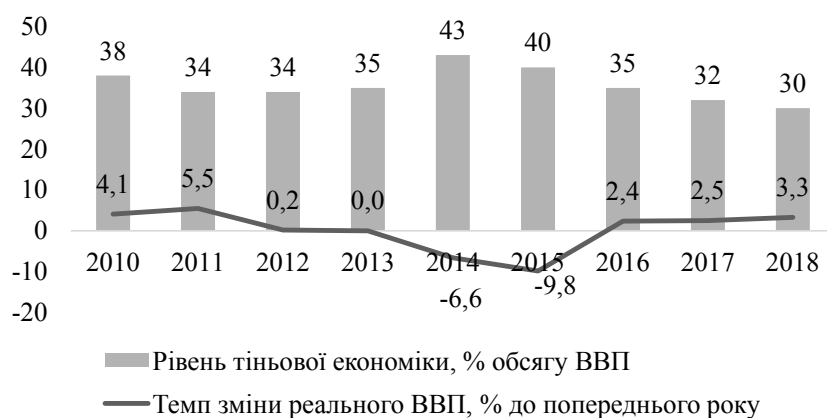

Рис. 2. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні та його співвідношення з темпом зміни реального ВВП

Джерело: побудовано за даними [9]

У цьому контексті слід зазначити, що Україна взяла на себе потужне політичне зобов'язання щодо подолання корупційних проявів, зокрема через внесення змін до чинних нормативно-правових актів, боротьбу з олігархізацією влади і корупцією, яка пронизує всі гілки державної влади. Уважаємо, що саме такий курс державної політики буде сприяти поступовому виходу бізнесу з тіньового сектору.

Висновки з проведеного дослідження. На шляху євроінтеграції однією з домінант регулювання національної економіки в Україні є її детінізація. Тіньова економіка – багатокладна та суперечлива категорія суспільно-політичного і соціально-економічного простору, що зумовлює відсутність єдиних методологічних підходів до її дефініції та встановлення її рівня. Вважаємо, що під тіньовою економікою слід розуміти сукупність нелегальних форм підприємницької діяльності та ухилення від сплати податків та корупційних проявів бізнес-середовища, які знижують обсяги валового внутрішнього продукту держави та перешкоджають наповненню дохідної частини бюджету.

Рис. 3. Рівень тіньової економіки за окремими видами економічної діяльності, % від обсягу валової доданої вартості конкретного виду

Джерело: побудовано за даними [9]

На нашу думку, основними напрямками подолання тінізації економіки в Україні є: запровадження податкових обмежень на виведений капітал; подолання корупції на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою; зниження митних бар'єрів як напрям зниження обсягів контрабанди; зниження податкового навантаження, особливо на суб'єктів малого підприємництва тощо.

Таблиця

Індекс сприйняття корупції в окремих країнах світу в 2012–2018 рр.

2018 р.			2015 р.			2012 р.		
Місце	Країна	Індекс	Місце	Країна	Індекс	Місце	Країна	Індекс
1	Данія	88	1	Данія	91	1	Данія	90
2	Нова Зеландія	87	2	Нова Зеландія	91	2	Нова Зеландія	90
3	Фінляндія	85	3	Фінляндія	90	3	Фінляндія	90
4	Швеція	85	4	Швеція	89	4	Швеція	88
5	Швейцарія	85	5	Норвегія	87	5	Сінгапур	87
6	Сінгапур	85	6	Нідерланди	87	6	Швейцарія	86
7	Норвегія	84	7	Швейцарія	86	7	Норвегія	85
8	Нідерланди	82	8	Сінгапур	85	8	Австралія	85
9	Канада	81	9	Канада	83	9	Нідерланди	84
10	Люксембург	81	10	Люксембург	81	10	Канада	84
...								
69	Білорусь	44	106	Білорусь	32	120	Білорусь	31
...								
120	Україна	32	120	Росія	29	134	Росія	28
...								
137	Росія	28	129	Україна	27	141	Україна	26
...								
176	Сомалі	10	176	Сомалі	8	176	Сомалі	8

Джерело: розраховано за даними [12]

Список використаних джерел:

1. Рейкін В.С. Від неформального сектору до тіньової економіки: ретроспектива та термінологічний аспект. *Економіка та держава*. 2012. № 5. С. 28–33.
2. Blades Derek W. Crime: What should be included in the national accounts and what difference would it make, in: Gaertner, Wulf/Wenig, Alois (eds.): *The Economics of the Shadow Economy*. Proceedings of the International Conference on the Economics of the Shadow Economy, Held at the University of Bielefeld, West Germany, October 10–14, 1983, New York, Springer, 1985. P. 45–58.
3. Handbook on the compilation of statistics on illegal economic activities in national accounts and balance of payments. *Eurostat*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/8714610/KS-05-17-202-EN-N.pdf/eaf638df-17dc-47a1-9ab7-fe68476100ec> (дата звернення: 10.03.2020).
4. Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства економіки України № 123 від 18.02.2009. URL: <https://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503> (дата звернення: 10.03.2020).
5. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання: аналітичний огляд / З.С. Варналій та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 152 с.
6. Дяченко О.П. Формування теоретичних підходів до визначення тіньової економіки як економічної категорії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 20. С. 82–86.
7. Дубровський В. Що таке тіньова економіка і як з нею боротися. *Економічна правда*. 2017. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2017/11/3/630788/> (дата звернення: 10.03.2020).
8. Дубровський В., Черкашин В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні. URL: <http://iset-ua.org/ua/doslidzhennya/item/111-porivnialnyi-analiz-fiskalnoho-efektu-skhem> (дата звернення: 10.03.2020).
9. Тенденції тіньової економіки. *Офіційний сайт Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinvoiiEkonomiki> (дата звернення: 12.03.2020).
10. Мазур І.І. Антикорупційна політика в системі детінізації економіки. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: матеріали II міжнар. наук.- практ. конф., м. Київ, 8 грудня 2017 р. / редкол.: В.В. Черней та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 133–135.
11. Шведова Г.Л. Корупція як загроза економічній безпеці України. *Юридичний вісник*. 2019. № 1(50). С. 179–184.
12. Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/> (дата звернення: 04.03.2020).

References:

1. Rejkin V.S. (2012) Vid neformalnogho sektora do tinjovoji ekonomiky: retrospektyva ta terminologhichnyj aspekt [From the informal sector to the shadow economy: a retrospective and terminological perspective]. *Economy and the state*, no. 5, pp. 28–33.
2. Blades Derek W. (1985) What should be included in the national accounts and what difference would it make. Proceedings of the *International Conference on the Economics of the Shadow Economy* (Bielefeld, West Germany, October 10–14, 1983), New York: Springer, pp. 45–48.
3. Eurostat (2018) *Handbook on the compilation of statistics on illegal economic activities in national accounts and balance of payments*. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/8714610/KS-05-17-202-EN-N.pdf/eaf638df-17dc-47a1-9ab7-fe68476100ec> (accessed 10 March 2020).
4. *Pro zatverdzhennja Metodichnykh rekomendacij rozrakhunku rivnja tinjovoji ekonomiky*: Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy (2009) Available at: <https://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503> (accessed 10 March 2020).
5. Varnalij Z.S., Chernjavs'kij S.S., & Nekrasov V.A. (2017) *Tinjova ekonomika v Ukraini: stan, tendenciji, shljakhy podolannja* [The shadow economy in Ukraine: the state, trends, ways of overcoming]. Kyjiv: Nac. akad. vnutr. sprav. (in Ukrainian)
6. Djachenko O.P. (2017) Formuvannja teoretichnykh pidkhodiv do vyznachennja tinjovoji ekonomiky jak ekonomichnoji kateghoriji [Formation of theoretical approaches to the definition of the shadow economy as an economic category]. *Investment: practice and experience*, no. 20, pp. 82–86.
7. Dubrovs'kij V. (2017) Shho take tinjova ekonomika i jak z neju borotysja [What is a shadow economy and how to deal with it]. *Economic truth*. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2017/11/3/630788> (accessed 14 March 2020).
8. Dubrovs'kij V., Cherkashyn V., (2017) Porivnialnyj analiz fiskalnogho efektu vid zastosuvannja instrumentiv ukhylennja/unykennja opodatkuvannja v Ukraini [Comparative analysis of the fiscal impact of the application of tax avoidance / avoidance instruments in Ukraine]. Available at: <http://iset-ua.org/ua/doslidzhennya/item/111-porivnialnyi-analiz-fiskalnoho-efektu-skhem> (accessed 14 March 2020).
9. Oficijnyj sajт Ministerstva rozvytku ekonomiky, torghivli ta sil's'kogho ghospodarstva Ukrainy (2020) *Tendenciji tinjovoji ekonomiky*. Available at: [https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-](https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinvoiiEkonomiki)

UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki (accessed 15 March 2020).

10. Mazur I.I. (2017) Antykorupcijsna polityka v systemi detinizaciji ekonomiky. *Realizacija derzhavnoji antykorupcijsnoji polityky v mizhnarodnomu vymiri* [Anti-corruption policy in the system of shadowing the economy]. Materialy II mizhnar. nauk.- prakt. konf. (Kyjiv, 8 ghrud. 2017 r.). Kyjiv: Nac. akad. vnutr. sprav, pp. 133–135.
11. Shvedova Gh.L. (2019). Korupcija jak zagroza ekonomichnij bezpeci Ukrajiny [Corruption as a Threat to Ukraine's Economic Security]. *Jurydychnyj visnyk*, vol. 1(50), pp. 179–184.
12. Transparency International (2020) Available at: <https://www.transparency.org> (accessed 15 March 2020).